योगः कर्मसु कौशलम्

AHNIK VARTA PATRAM

Email - ahnikvartapatram@gmail.com

आह्निक वार्ता पत्रम्

RNI No. : UPSAN/2018/76680

सुभाषितम्

अर्थ – जब तक शरीर में सांस रोक दी जाती है तब तक मन अबाधित रहता है और जब तक ध्यान दोनों भौहों के बीच लगा है तब तक मृत्यु से कोई भय नहीं है।

वित्तव्यापारार्थजगतः वार्ताः संक्षेपेण

मुम्बई महानगरात प्रसादानंद वासुदेव उकिडवे महाभागः

1. दूरसंचार सेवां प्रदातुं समवायानां तरंगलहरिवर्णालिपंक्तियाः प्रभागानां उपयुज्य व्यवहारानां उद्भूतं जनितं संकलितं राजस्व प्राप्तिं सम्बन्धितं पुनर्विगणित शुल्कं दातव्यं सङ्कटापन्ना स्थितिं निस्सारणाय केन्द्रीय सर्वकारः विंशत्यायाः वर्षपर्यन्तं अवसरं प्रदातुं सहायतामोवचीत्य साधयितुं शक्यते।

2. अस्माकं अर्थव्यवस्थायाः बहवः गुणाङ्केन वृद्धिगत ऊर्ध्वगमनेन प्रापणाय वित्तमन्त्री महा-ेदयाः ?षट्महापद्ममितधनं आरोहणाय मूलभूतं संसाधनानां अपचिय सम्पत्त्यायाः मौद्रिकि द्रव्यात्मकं विहाय चतुर्वर्षीया योजना प्रस्ताविता।

3. प्रत्यक्षकरं प्रणालीतया अन्तर्जालीय सङ्गणकीय संरक्षणाश्रीत त्रुटिनिष्कासनं दोषाणां निवारयितुं उपवेशने अर्थमंत्री महोदयाः इन्फोसिस संस्थाया मुख्यकार्यकारी संचालकाय तीव्रं संकुपभङ्गता वैफल्यग्रस्तता मनोभावनया प्रकाश्य सम्बोध्य सप्टेंबर मासपर्यन्तं सीमित अवकाशः प्रदत्तः आसीत्।

4. अखिलेपि देशे राष्ट्रिय शिक्षा नीत्याया कार्यान्वयनाय कर्नाटक राज्येन प्रथम स्थानं प्राप्तवान्।

5. प्रतिस्पर्धा आयोगेन समीक्षा परिक्षणोपरान्तं मारूती सुझुकी उद्योगायोपरि वाहनयानानां वितरण व्यवस्थायां पूर्वप्रापितापहार कारणतः द्वाब्जमितार्थिकदण्डात्मकं विधानं प्रेषितवान्।

6. सद्यस्थितं इण्डियन हॉटेल समवायस्य प्रतिभूत्यां स्वाधिष्ठितानां जनानां पुनरावर्तनेन निवेशाय तेन त्रयखर्वमितधनं आह्वानं प्रस्तुतम्।

7. वैद्युतकजालवाणिज्याधारिते सांकेतिक संहि-ता माहिती ज्ञानसंग्रहणाय मध्यवर्ती प्रधानं संसाधन केन्द्र निर्माणक्षेत्रस्य भारतदेशाय केन्दजस्थानं प्राप्तुं आकांक्षाधृत आगामी पञ्चवर्षात्मकं मर्यादितकाल पर्यन्तं त्रयमहापद्ममितधनं स्वायत्तं संस्थानेभ्यः निवेश्यमानं आनय लक्षिकर्तुं केन्द्रीय सर्वकारेण द्वादशखर्वमितार्थ प्रोत्साहनं पूरःसरम् सहायतां आयोजितम्।

8. दूरध्वनीं प्रयुज्य ग्राहकोपयोगी सेवा प्रदाने प्रसिद्धः जस्टडायलः तथाच कथं अस्ति सम-वायेन सह रिलायन्स समूहः वैद्युत कजालवाणिज्याधारितं क्षेत्रे स्वीयं विकसितं तन्त्रशास्त्रांशस्य निर्माणाधिनस्य आयोजनस्य उद्घाटनं करिष्यति।

9. आगामी पञ्चवर्षात्मके काले वाणिज्यं व्या-पारस्य ऊर्ध्वगमनाश्रीत्य अवसरानां हस्तग्रहणाय हिन्डाल्को समवायेन त्रयाब्जमितधनं निवेशयेत्।

10. जागतिक अर्थव्यवस्थायाः अभ्योत्थानाय मूलाधारभूत कोरोना महामारी प्रतिरोधनाय वैश्विक नाणेनिधयेण त्र्यञ्चषष्ठिखर्वमितधनाश्रीत्य वित्तीयाधिकाराणां वितरितम्।

11. कर्करोगात् मुक्तिं प्राप्तवताः औषधनिर्माता ट्रिलियम् समवायस्य अधिग्रहणं करणाय फायझरेण त्रयदशमलवाधिकद्वाब्जमितधनराशिं प्रस्तावितम्।

तिसृभिः परीक्षाभिः सम्वर्द्धिता आसीत् , अभ्यर्थिनां सम्मर्दः

प्रयागराजः। वार्ताहरः। सायंपर्यन्तंजनाः मार्गअवरोधे त्रस्ताः। मगंलवासरे महानगरे मध्याह्ने सायंकाले च जनाः परितः मार्गावरोधनेन संत्रस्ताः अभवन्। अधीनस्थ सेवा चयन आयोगस्य परीक्षा मंगलवासरे सम्पन्ना। प्रारम्भिक अर्हता परीक्षा परिसमाप्तेसति मार्गावरोधः जातः। धूमनगंजतः सिविललाइन्सपर्यन्तम् वाहनानांस-मूहः, एकत्रितोऽभवत्। नैनी, तेलियरगंज, अलोपीबाग, धूमनगंज, लूकरगंज, खुल्दाबादसर्वत्रैव जनामार्गावरोधेआपन्नः आसन् । अवसरेऽस्मिन् प्रशासनेन न काऽपि पूर्वं व्यवस्था दृष्टि गोचराभूता।

विद्यालयेसुचन्दनरोलिकयातिलकार्चनेनशिशूनाम् स्वागतं

प्रयागराजः। वार्ताहरः। कोरोना महामार्याः प्रकोपकालात् निर्गत्य कक्षा तः 8 पर्यन्तं विद्यालयेषु प्रायेण 6 मासानन्तरं आकर्षणं सज्जता वा दृष्टिगोचरीअभवत्। मुखेच्छद्मुखंअवधारयन्तः परिधानं कोपेन सेनेटाइजरं आदाय शिशवः विद्यालयेप्रविशन्तः अतीवहर्षीत्पफुल्लाः आसन्। शिशूनसामाजिकं दूरत्वं स्थापयन् उपवेशनस्य व्यवस्था आसीत्। शिशुभ्यः मध्याह्न भोजन योजनानां सूपं ओदनं वितरितम भवत्। प्रत्येकासु कक्षासु 50.प्रतिशतं छात्राः एव आहूताः आसन्। कोरोना दिशानिर्देशानां सम्यक् पालनंआकारितं।

व्यावहारिक प्रयोगैः संस्कृतं राष्ट्रियभाषा भवितव्या डॉ बलदेवा नन्द सागरः

कोच्ची। संस्कृतभाषायाः व्हारिकप्रयोगैः भारतस्य सांस्कृतिकभाषामिमां राष्ट्रियभाषां कर्तुं वयं प्रयत्नं करिष्यामहे इति सुप्रसिद्धः आकाशवाणीवार्ताप्रवाचकः डोण् बलदेवानन्द सागरः उदबोधयत्। सम्प्रतिवार्तयाश् आयोजितस्य अन्ताराष्ट्रिय संस्कृत दिन महोत्सवस्य समुद्घाटनं दृश्य श्राव्य माध्यमद्वारा कुर्वन् भाषमाण आसीत् सः। संस्कृताभियानं . 2021 इति कृतनामधेये महोत्सवैस्मिन् विद्यालयच्छात्रैः विविधाः संस्कृतकार्यक्रमाः दृश्य श्राव्य माध्यमेन प्रस्तुतीकृताः। सम्प्रतिवार्ताश् अन्तर्जालीय दिनपत्रिका संस्कृतप्रचारार्थं संस्कृतं व्यावहारिकं कर्तुं च अनेकधा प्रयतमाना वर्तते इति बलदेवानन्दसागरवर्येण अनुमोदितम। तेनोद्बोधितं यत् यथा अस्माकं राष्ट्रियपक्षी मयूरःए राष्ट्रियक्रीडा होक्की तद्वत् संस्कृतं राष्ट्रियभाषा भवितुं वयं प्रयत्नं करिष्यामहे इति अस्माभिः विशेषेण विचारणीयम्। अधिकाधिकं व्यावहारिकप्रयोगः भवति चेत् संस्कृतं नातिचिरेण राष्ट्रियभाषा भवेदिति सः प्रतीक्षां प्राकटयत्। राष्ट्रपति पुरस्कारेण समादृतः पण्डितवरः महामहोपाध्यायः डोण् जिण् गङ्गाधरन् नायरः अध्यक्ष आसीत्। न केवलं पुस्तकपठनं किन्तु एतादृशानि पाठ्येत-रप्रवर्तनान्यपि संस्कृतभाषाध्ययने प्राधान्यमर्ह्न्तिए तद्वारा भारतसंस्कृतिरपि उन्नेष्यतीति सः प्रस्तौति स्म। आकाशवाणी.दूरदर्शनयोः वार्ताप्रवाचकौ सुनिलजोषीए युवराजभट्टरायी च आशंसां कृतवन्तौ। सम्प्रतिवार्तायाः निदेशकमण्डलसदस्यौ डोण् टि नारायणन् कुट्टीए एन् के रामचन्द्रश्च छात्रान् अनुमोदितवन्तौ। पत्रिकायाः मुख्यसम्पादकः अय्यम्पुष॰ हरिकुमारः स्वागतं सहसम्पादकः ऐवर्काला रविकुमारः कृतज्ञतां च कृतवन्तौ। अमेरिक्का ओमानः इत्यादिनां विदेशराष्ट्राणां मध्यप्रदेशःए राजस्थानं गुजरातः महाराष्ट्रं कर्णाटकंए तमिलनाड् केरलं इत्यादीनां राज्यानां च बहवः छात्राः विभिन्नाः कार्यक्रमाः प्रस्तुतीकृतवन्तः।

प्रवेशनिरोधः ओमानेन निराकृतः

दुबाय। ओमानराष्ट्रेण अङ्गीकृतवाक्सिनस्य मात्राद्वयं यैः स्वीकृतं तेभ्यः सेप्टम्ब ‍प्रथमदिनांकदारभ्य प्रवेशः साध्य इति ओमानप्रशासनेन स्पष्टीकृतम्। ओमानं प्रतिनिवर्तयितुं क्लेशमनुभूयमानानां बहूनां प्रवासिनाम् आश्वासप्रदो भवत्ययं निर्णयः। एप्रिल् मासस्य अन्ते आसीत् भारतीयानां प्रवेशनिरोधः ओमानेन विहितः। प्रारम्भे दशदिनपर्यन्तमासीत् प्रवेशनिरोधः। परन्तु भारते कोविड्बाधामानं वर्धितमित्यतः निरोधः दीर्घितः आसीत्। गतदिनेषु यू ए ई , कुवैट् राष्ट्रेद्वयेनापि प्रवेशनिरोधः निराकृतः अस्ति।

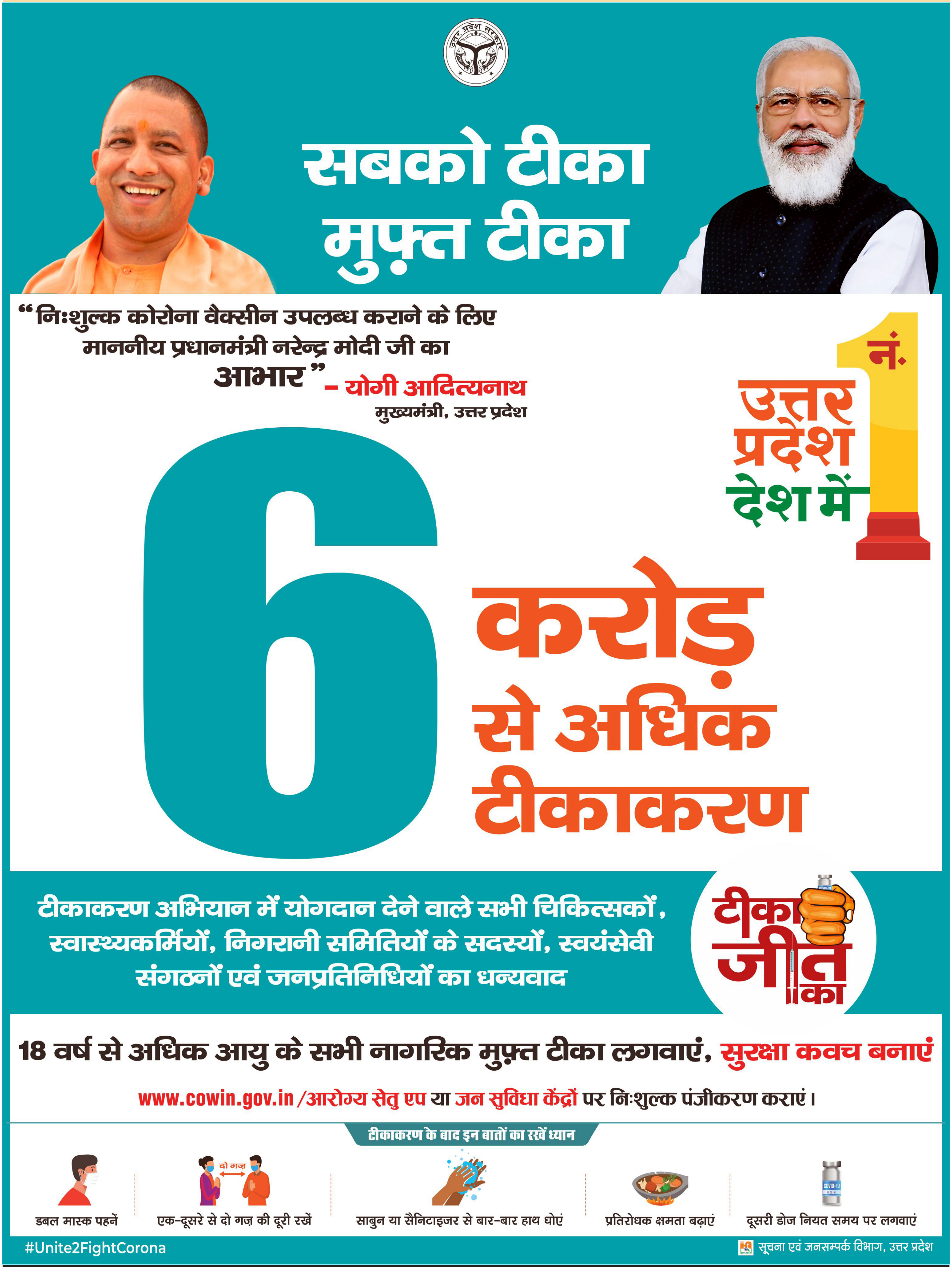
कोरानाख्येति रोगस्य द्वितीयोद्वेगे प्रभाविनियन्त्रणं विद्यते

लखनऊ। उत्तर प्रदेशे कोरोनाख्येति दुस्साध्यरोगस्य सर्वविधा चिकित्सा व्यस्था दिनानुदिनं श्रेष्ठतां भजते। सम्प्रति नूतनाः अष्टि विशतिः28 रोगिणः प्राप्ताः। कोराना ख्येत्वि रोगस्य द्वितीयोद्वेग प्रभावि नियन्त्रणं विद्यते। योगी सर्वकारस्य महती उपलब्धिरियम्। राज्यस्य अलीगढ,औरैया,बदायूं प्रभृति क्षेत्रेषु नोकोऽपि कश्चिद् रुग्णोऽमिलत्।

विश्वविद्यालयषु पुरुष महिला छात्राणां सहोपवेशनं निरुध्य तालिबानः

काबूलः अफ्गानस्य नियन्त्रणं स्वायत्तीकृतानन्तरं तालिबानस्य प्रथमनियमः प्रकाशितः। सर्वकारीय-निजीय-विश्वविद्यालयेषु पुरुषमहिलाछात्राणाम् एकस्यां कक्ष्यायां मिलित्वा उपविश्य अध्ययनं तालिबानस्य पश्चिमहेरात् मण्डलस्य अधिकारिभिः निरोधितम् । अफ्गानिस्थानस्य खाम नामकैःवार्ताहरै : एव कार्यमिदं प्रतिवेदितम्।विश्वविद्यालयस्य अध्यापकैःतथा निजीय विद्यालयाधिकारिभिः च साकं होरात्रयं चर्चां कृत्वैव नियमाः प्रकाशिताः। बालिका बालकौ सम्भूय विद्याभ्यासानु वर्तने किमपि नीतीकरणं नास्ति इति एतत्संबन्धि पत्रं प्रतिवेदयति।

उत्तर प्रदेश सरकार
सबको टीका
मुफ़्त टीका
“निःशुल्क कोरोना वैक्सीन उपलब्ध कराने के लिए
माननीय प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी जी का
आभार” – योगी आदित्यनाथ
मुख्यमंत्री, उत्तर प्रदेश
उत्तर प्रदेश देश में नं. 1
6 करोड़ से अधिक टीकाकरण
टीकाकरण अभियान में योगदान देने वाले सभी चिकित्सकों, स्वास्थ्यकर्मियों, निगरानी समितियों के सदस्यों, स्वयंसेवी संगठनों एवं जनप्रतिनिधियों का धन्यवाद
टीका जीत का
18 वर्ष से अधिक आयु के सभी नागरिक मुफ़्त टीका लगवाएं, सुरक्षा कवच बनाएं
www.cowin.gov.in /आरोग्य सेतु एप या जन सुविधा केंद्रों पर निःशुल्क पंजीकरण कराएं।
टीकाकरण के बाद इन बातों का रखें ध्यान
डबल मास्क पहनें
दो गज़
एक-दूसरे से दो गज़ की दूरी रखें
साबुन या सैनिटाइजर से बार-बार हाथ धोएं
प्रतिरोधक क्षमता बढ़ाएं
दूसरी डोज नियत समय पर लगवाएं
#Unite2FightCorona
सूचना एवं जनसम्पर्क विभाग, उत्तर प्रदेश

सम्पादकीयम्

दलशिक्षणस्य महत्वम्

दलशिक्षणम् एतादृशी व्यवस्था भवति यस्याम् अनेके अध्यापकाः स्वीयसामर्थ्यानि रुचिञ्च उपयुज्य छात्राणाम् आवश्यकतानुसारं विद्यालये उपलभ्यमानानि सौविध्यानि उपयुज्य पाठयन्ति । दलशिक्षण पद्धतेः प्रयोगः संयुक्तराठ्रस्य अमेरिकायाः विद्यालयेषु प्रबलतया प्रचलति। परं भारतीयविद्यालयेषु पद्धतिः इयं नवाचारसंयुक्ता वर्तते इति। अस्यां पद्धत्याम् एकस्यां कक्षायां सहैव द्वित्राः अध्यापकाः गच्छन्ति, तथा च कक्षाशिक्षणे एकः अपरस्य साहाय्यं करोति। विद्यमानेषु एतेषु शिक्षकेषु एकः शिक्षकः संयोजकत्वेन कार्यं करोति तथा च अन्यशिक्षकाणां कार्ये समन्वयसाधनमपि करोति। आधुनिकयुगे शिक्षकैः सह अन्यकर्मचारिणः प्रविधिशास्त्रज्ञाः अपि कक्षां प्रति गच्छन्तः सन्ति। ये खलु विद्युतव्यवस्थायाम्, शिक्षणयन्त्राणां चालने, लेखनकार्ये च व्यस्ताः भवन्ति। विद्यालयव्यावस्थायां दलशिक्षणम् एका नवीना अध्यापनपद्धतिः वर्तते, यत्र कतिपयसमूहेषु विभक्ताः छात्राः उभाभ्याम् अथवा तदधिकसंख्यकैः नानाविषयविशेषज्ञैः अध्यापिताः भवन्ति। भारते अपि अधिगमस्य शिक्षणस्य च परिवर्तनाय दलशिक्षणं नूतनविधित्वेन सर्वैः अङ्गीकृतं वर्तते। किन्तु अधुना पर्यन्तमपि शिक्षाशास्त्रविभागेषु अस्य क्रियान्वयनं नैव जातं वर्तते।

नवग्रह-नवकम्-

मणि-माणिक-मण्डित-देववरं नवपंकज-शोभितदक्षकरम् ।
दिननाथ-महेश्वर-रश्मिधरं भज भास्कर-सुन्दर-योगकरम्1
सित-चन्दन-चर्चित-पद्मकरं विधु-शीतल-कोमल-शान्तिधरम् ।
यमुनापुर-नागर-केलिपरं भज चन्द्र-मनोहर-योगकरम् 2
वसुधासुत-लोहित-भीमवरं शिव-सम्भव-भीषण-युक्तिधरम् ।
वर-शक्ति-गदाधर-मेषधरं भज मंगल-सुन्दर-देववरम् 3
विधु-नन्दन-मर्कत-रत्नधरं सितचन्दन-लेपित-भालपरम् ।
मगधालय-पालन-शीलधरं भज पण्डित-भास्कर-योगकरम् 4
सुर-शेखर-नैष्ठिक-योगिवरं विधि-गौरव-वर्धन-गौरवरम् ।
गुणगानपरायण-वेदधरं भज जीवमहागुरु-शास्त्रधरम् 5
चिर-भोजकटालय-केलिकरं गुरु-दानव-शासन-योगकरम् ।
ऋषिभार्गव-लालित-तन्त्रधरं भज शुक्र-महाकविराजवरम्6
रविनन्दन-बन्धन-दण्डधरं सुरमानव-दानव-पूज्यवरम् ।
पददानकरं गदहानकरं ग्रहराज-शनिं भज योगकरम् 7
घननील-महाबल-कालवरं कुलरक्षक-कौणप-वीरवरम् ।
रिपुनाशक-विक्रम-भीमवरं भज राहुमहाग्रह-योगकरम् 8
चिर-धूमल-कर्कश-खेटवरं भवबन्धन-मोचन-कामहरम् ।
शिवभक्तिधरं सुर रिष्टहरं भज केतुमहाग्रह-योगकरम् 9

नन्दप्रदीप्तकुमारः

'अंशभागैर्भवद्भिर्दिस्तु रक्ष्योऽयं नाट्यमण्डपः'

नाट्यशास्त्रमिति नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनतमः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः। नाट्यसम्बन्धिनः प्रायशः सर्वे विषयाः ग्रन्थेऽस्मिन् चर्चिताः। भरतमुनिना नाट्य गृहस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विस्तृततञ्च विवरणं नाट्य शास्त्रस्य द्वितीयाध्याये कृतम्। वर्णनेनानेन ज्ञातुं शक्यते यद् भरतमुनेः पूर्वं नाट्यकला प्रगतावस्थाया मासीदिति। नाट्यपरम्परेयं वेदकालादारभ्य प्रवर्तिता ! यज्ञसमये संवादसूक्तानां साभिनयपठनमाख्यानानां च साभिनयकथनमेव नाट्यस्य पूर्वरूपम्। अत उत्सवप्रसङ्गे नाट्यप्रदर्शनस्य परम्परा प्रवर्तिता। रामायणे अश्वमेधयज्ञप्रसङ्गे लवकुशाभ्यां रामकथा श्राविततेति प्रसिद्धमेव महाभारते हरिवंशपुराणे प्रद्युम्नविवाहप्रसङ्गे वासुदेवकृपानुष्ठितेऽश्वमेधयज्ञप्रसङ्गे एकेन नटेन नाट्यप्रदर्शनं कृतमिति वर्णनं प्राप्यते। भरतमुनिना प्रथमनाट्यप्रयोगः इन्द्रध्वजोत्सवप्रसङ्गे कृतः। प्रयोगोऽयं कैलासपर्वते कृतं स्यात्। यतो हि शङ्करस्य ताण्डवं पार्वत्याः लास्यञ्च तत्रैव प्रवर्तते स्म। कैलासशब्दस्य व्युत्पत्तिरपि तदेव दर्शयति। केलीनां समूहः कैलं तेन आस्यते स्थीयते इति कैलासः विश्वकर्मणा तत्रैव प्रथमं नाट्यगृहं कृतं स्यात्। भरतमुनिना नाट्यगृहस्य निर्माणं किमर्थमादिष्टम् प्रश्नस्यास्योत्तरं नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये प्राप्यते। तत्र भरतेन नाट्योत्पत्तिर्वर्णिता। क्रीडनीयकमिच्छाम इति इन्द्रादिदेवानां प्रार्थनामनुसृत्य ब्रह्मणा चतुर्भ्यो वेदेभ्यो चतुरांऽशान् गृहीत्वा पञ्चमो नाट्यवेदः निर्मितः। परं तस्याधारेण नाट्यनिर्मितिः कथं कर्तव्येति देवैरसमर्थता प्रकटिता। तदा भरतमुनिना नाट्यवेदस्याध्ययनं कृत्वा स्वशिष्यैः सह त्रिपुरदाहममृतमन्थनं च नाट्यप्रकारद्वयं देवानां पुरतो अभिनीतम्। नाट्यप्रकारद्वयेऽप्यसुराणां विनाशं दृष्ट्वा कृद्धैस्तैर्विघ्नानुत्पाद्य प्रयोगोऽयं स्थगयितः। तदा भरतमुनिः ब्रह्माणं प्रार्थितवान्। 'अस्य रक्षाविधिं सम्यगाज्ञापय सुरेश्वर।' भरतमुनेः प्रार्थनां निशम्य ब्रह्मणा विश्वकर्मा आदिष्टः। ततश्च विश्वकर्माणं ब्रह्मोवाच प्रयत्नतः। कुरु लक्षणसम्पन्नं नाट्यवेश्म महामते। ब्रह्मण आदेशं प्राप्य विश्वकर्माणा नाटयगृहं निर्मितम्। 'अंशभागैर्भवद्भिर्दिस्तु रक्ष्योऽयं नाट्यमण्डपः' इति ब्रह्मा सर्वान्सुरान्प्राह। नाट्यक्षणार्थं निर्विघ्ननाट्यप्रयोगार्थञ्च नाट्यगृहस्य निर्माणभवदिति कथया अनया ज्ञायते। अतः भरतमुनिना प्रथमाध्याये उक्तम्- 'अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रवर्तयेत्'। एतं सूत्रं गृहीत्वैव द्वितीयाध्याये नाट्यगृहस्य निर्माणविधिर्पूजाविधिश्च भरतमुनिना सविस्तरं वर्णितः।

नाट्यगृहस्य नवप्रकाराः भरतेन वर्णिताः

नाट्यगृहस्य नवप्रकाराः भरतेन वर्णिताः एतेषु प्रकारेषु मध्यमायताकृतिर्विकृष्टः नाट्यमण्डपस्तु योग्य इति उक्तम् प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते। यावत्पाठ्यञ्च गेयञ्च तत्र श्रव्यतरं भवेत्। मानवानां कृते एतदेव योग्यं नाट्यगृहम्। एतादृशनाट्यगृहे संस्कृतनाटकानि भवन्ति स्म। परमेतादृशं नाट्यगृहं भारतवर्षे नाद्यावधिर्प्राप्तं कुत्रापीत्याश्चर्यकारकं खलु। अश्वघोषतः राजशेखरपर्यन्तं सहस्त्रवर्षेषु नाट्यलेखनमविरतं प्रचलितम्। प्रयोगप्रधानं हि नाट्यमिति कालिदासेन मालविकाग्निमित्रे उक्तमस्ति। मनोरञ्जनमेव नाट्यस्य प्रधानं प्रयोजनम्। अतः नाट्यप्रकाराणां प्रयोगाः भवन्ति स्म इत्यत्र नास्ति संशयलेशः। रामगढ़स्थायां सीताबेंगागुहायां दृश्यते नाट्यगृहस्य स्वरूपमिति केचन विद्वांसः वदन्ति। दक्षिणभारते केरलप्रदेशे भरतनिर्दिष्टनाट्यगृहसदृशं प्रेक्षागृहं लभ्यते। तत्र कुडिआट्टम शैल्यामनवरतं संस्कृतनाटकानां प्रयोगाः भवन्ति। परं तत्रापि भासस्य नाटकानां प्रयोगाः बाहुल्येन भवन्ति। भासस्तु भरतस्य पूर्ववर्ती। अतः भरतोक्तनाट्यगृहस्य स्वरूपं तत्रापि पूर्णांशेन द्रष्टुं न पारयामः वयम्। भासादनन्तरमपि सुदीर्घा नाट्यपरम्परा। तर्हि किमर्थं न लभ्यते एतादृशं नाट्यगृहमिति चिन्तनीयः विषयः। यात्राप्रसङ्गेऽस्थायिरूपेण नाट्यगृहाणां निर्माणं कृत्वा नाट्यप्रयोगाः भवन्ति स्म। अतः नोपलभ्यन्ते नाट्यगृहाणि। तथ्यमिदमपि पूर्णांशेन स्वीकर्तुं न शक्यते। यतो हि भरतेन नाट्यगृहनिर्माणे भूमिचयनं स्तम्भानां स्थापनं भित्ति निर्माणञ्च सविस्तरं वर्णितम्। तत्रापि भित्तिनिर्माणे आसनविधाने च श्लिष्टेष्टिकानामुपयोगः भरतेन वर्णितः। अनेन नाट्यगृहस्य स्थायिरूपमेव दृश्यते। भासेन प्रतिमा-नाटके राजप्रसादे सङ्गीतशालाया उल्लेखः कृतः कालिदासेनापि मालविकाग्निमित्रे शाकुन्तले च राजप्रसादस्य समीपे सङ्गीतशालायाः वर्णनं कृतम्। एतेन स्पष्टं ज्ञायते यन्नाट्यगृहस्य स्थायिरूपेण निर्माणमभवदिति। अनुपलब्धस्य नाट्यगृहस्य स्वरूपं ज्ञातव्यं चेत् संस्कृतनाटकानामेवाधारेण तत्शक्यमिति चिन्तनेन मया चितोऽयं शोधविषयः। विस्तारभयात् प्रतिनिधिकरूपेण कानिचन नाटकान्येवात्र स्वीकृतानि। भरतपूर्वकालस्य प्रतिनिधित्वं भासः करोति। भरतस्य नाट्यपरम्परायाः नौष्ठिक प्रयोक्तृरूपेण कालिदासः स्वीकृतः।

चतुरस्त्रत्र्यस्त्रवृत्तभेदात्सोऽपि त्रिधा भवेत्

भरतोक्तनाट्यगृहस्य स्वरूपम्
नाटकानां विश्लेषणात्पूर्वं भरतोक्तनाट्यगृहस्य स्वरूपं द्रष्टव्यम्। भरतेन वर्णितं नाट्यगृहं सुविदितमेव। अतः संक्षेपेणैवात्र निर्देशः कृतः। नाटयशास्त्रस्य द्वितीयाध्यायस्याधारेण वर्ण्यतेऽत्र नाट्यगृहम्। भरतमुनिना नाट्यगृहस्याकारदृष्टया ज्येष्ठं मध्यमं कनिष्ठञ्चेति प्रकारत्रयं वर्णितम्- प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्तदण्डसमाश्रयम्। शतं चाष्टौ चतुःषष्टिर्हस्ता द्वात्रिंशदेव च।तेषां प्रमाणान्यप्युक्तानि द्वात्रिंशेन तु विस्तारं मर्त्यानां यो भवेदिह। विकृष्टम् चतुःषष्टिः करान्कुर्याद्दीर्घत्वेन तु मण्डपम्। चतुरस्रम् - पुनरेव हि वक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम्। समन्तश्च कर्तव्या हस्ताद्वात्रिंशदेव हि। त्र्यसम् त्र्यस्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः।मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं च कारयेत्। मध्यम नाट्यगृहे पाठ्यं गेयञ्च श्रव्यतरं भवेदिति विचिन्त्य तदेवेष्टमिति पूर्व दृष्ट्मेवविष्णु धर्मोत्तरपुराणे विकृष्टं चतरुस्त्रञ्चेति प्रकारद्वयमेवोक्तम्।भावप्रकाशने च चतुरस्र वृतं मिश्रञ्चेति भिन्नमेव प्रकारत्रयमुक्तम्। चतुरस्त्रत्र्यस्त्रवृत्तभेदात्सोऽपि त्रिधा भवेत्।

प्रमण्डपिकैः सद्भिः पौरजानपदैः सह

प्रमण्डपिकैः सद्भिः पौरजानपदैः सह। राज्ञः सङ्गीतकं यत्र वृत्ताख्यो रङ्गमण्डपः। मार्गप्रक्रियया एवायं सङ्गीतं त्र्यस्त्रमण्डपे। चतुरस्त्रे मार्गदेशमिश्रं सङ्गीतकं भवेत्। मिश्रे तु चित्रं संयोज्य वृत्ताख्ये रङ्गमण्डपे। त्र्यस्त्रमण्डपे शास्त्रीयसङ्गीतस्य प्रयोगाः चतुरस्त्र मार्गी तथा देशी सङ्गीतस्य प्रयोगाः भवितुमर्हन्ति। वृत्ते मिश्रप्रकारणामायोजनं भवति स्म । भरतेन विकृष्टस्य सविस्तरं विवरणं कृतं तस्योल्लेखोऽपि न दृश्यतेऽत्र। परं भरतात्प्रभृतिः द्वादशशतकस्य शारदातनयपर्यन्तं नाट्यगृहस्य विकासं द्रष्टुं शक्यते।नाट्य शास्त्रानुसारं मध्यमविकृष्टनाट्यगृहस्य स्वरूपम्चतुष्षष्टि करान्कृत्वा द्विधा कुर्यात्पुनश्च तान्। पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधा भूतस्य तस्य तु। सममर्धविभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत्। पश्चिमे च विभागेऽथ नेपथ्यगृहमादिशेत्। चतुःषष्टिकरयुक्तेन आयतेन द्वात्रिंशत्करयुक्तेन दीर्घत्वेन विकृष्टनाट्यगृहस्य निर्माणं कर्तव्यम्। तदपि पृष्ठभागं द्विधा विभज्य पश्चिमे दिग्विभागे नेपथ्यगृहं कर्तव्यम्। पूर्वभागे तु रङ्गशीर्षं रङ्गपीठं च कर्तव्यम्।

रम्या रामायणी कथा

अथ श्रीगुरुगविन्दकृपया सुन्दरकाण्डस्य कथा लिख्यते मया-
प्रातःस्मरणीयाः पूज्यपादा भगवद्भक्तिभूषणाः कविकुलकमलदिवाकराः श्रद्धेया गोस्वामिनस्तुलसीदासमहाभागाः श्रीरामभद्रं प्रार्थयन्तो लिखन्ति-

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम्।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम्।।

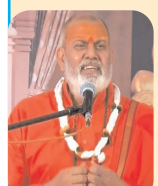
अहं तं शान्तम्, सनातनमप्रमेयम्, निष्पापम्, मोक्षरूपम्, परमशान्तिदातरम्, ब्रह्मशम्भुशेषसेवितम्, वेदान्तविज्ञम्, सर्वव्यापकम्, सर्वेश्वरम्, मायामनुष्यम्, श्रीहरिम्, करुणावतारम्, रघुवंशश्रेष्ठं भूपालचूडामणिञ्च सादरं तच्चरणकमलयोः प्रणमामि।

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुंगव निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च

हे रघुनाथमहाभाग! अहं सत्यं वदामि। भवान् तु सर्वात्मा वर्तते। सर्वं जानाति। मम हृदये काचिदन्या अभिलाषा नास्ति। हे रघुकुलश्रेष्ठ! मह्यं स्व-निर्भरा भक्तिं प्रददातु कृपयतु। मन्मनः कामादिदोषाद् रहितं कुर्यादिति प्रार्थये।

अतुलितबलधामं हेमशैलाभदेहं। दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं। रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं नमामि

अहमातुलितबलधामम्, स्वर्णकान्तियुक्तम् सुमेरुपर्वततुल्यशरीरम्, खलानां वनं विध्वसं कर्तारम्, ज्ञानिनामग्रणीयम्, सर्वगुणनिधानम्, वानरणामधीशम्, श्रीरघुनन्दनस्य प्रियभक्तम्, पवनपुत्रं श्रीहनुमन्तं सादरं प्रणमामि।
समुद्रतटे ऋक्षराजो जाम्बवान् महाभागस्य सुवचनानि श्रुत्वा श्रीहनुमान् महाभागः प्रसन्नो भूत्वा सर्वान् निवेदितवान्, यत् भवन्तः सर्वे जनाः दुःखं सहित्वा कन्दमूलफलानि भक्षयित्वा मप्रत्यागमनं यावत् प्रतीक्षां कुर्युरिति प्रार्थये। जामवंत के बचन सुहाए।
सुनि हनुमंत हृदय अति भाए
तब लगि मोहि परिखेहु तुम्ह भाई।
सहि दुख कंद मूल फल खाई
हे मत्प्रियात्मनः! यावदहं भगवतीं सीतां दृष्ट्वा पुनः अत्रागच्छामि तावत् सर्वे मत्प्रतीक्षां कुर्युरिति निवेदये।
यह कहि नाइ सबन्हि कहुँ माथा।
चलेउ हरषि हियँ धरि रघुनाथा
एतत्कथयित्वा श्रीहनुमन्महाभागः प्रसन्नतापूर्वकं श्रीरघुनाथछविं हृदये धारयित्वा तथा सर्वान् शिरसा प्रणम्य ततः प्रस्थानमकरोदिति शम्।

आचार्य अरविंद पांडेय

-क्रमशः

'कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाटयमण्डपः'

रङ्गपीठस्य पार्श्वे तु कर्तव्या मत्तवारणी। चतुः स्तम्भसमायुक्ता रङ्गपीठप्रमाणतः। अध्यर्ध हस्तोत्सेधेन कर्तव्या मत्तवारणी। उत्सेधेन तयोस्तुल्यं कर्तव्यं रङ्गमण्डपम्। मत्तवारण्याः विषये विद्वज्जनेषु विप्रतिपत्तयः सन्ति। तथापि सामान्यतः रङ्गपीठस्य उभयपार्श्वे लघुमण्डपौ स्तः। मण्डपेऽस्मिन् नर्तकी नृत्यं करोतीति नृत्यरत्नावल्यां वर्णितमस्ति। रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं षड्दारुकसमन्वितम्। कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु। रङ्गपीठस्य पश्चिमभागे उन्नतं रङ्गशीर्षं कर्तव्यम्। रङ्गशीर्षमिदं षड्रारुकयुक्तं भवतीत्युक्तम्। रङ्गशीर्षः 'विष्कृष्टे तून्नतं कार्यं चतुरस्र समं तथा'। षड्दारुकमिति काष्ठकर्म युक्तय वनिका; इति वदन्ति केचन। अस्य पृष्ठतः गायकानां वादकानाञ्च उपवेशनं कर्तव्यम्। कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु। षड्दारुकस्य उभयपार्श्वे द्वारद्वयं कर्तव्यम्। पटेनावृत्तमिदं द्वारद्वयम्। पटी अथवा अपटीति निर्देशः नाटकेषु दृश्यते। पात्राणां रङ्गमञ्चे चे प्रवेशार्थं द्वारद्वयं वर्तते। पात्रस्य मनःस्थितिमनुसृत्य अपटीक्षेपेण इति नाट्यसूचना नाटकेषु दृश्यते। नाट्य मण्डपस्यान्यदेकं वैशिष्ट्यमुक्तं भरतेन 'कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाटयमण्डपः।' शैलगुहाकारेण स्वरस्य गाम्भीर्यं यथावद्भवति। द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः इत्यस्मिन्सन्दर्भेऽपि विद्वज्जनेषु मतान्तरं भवति।

नाट्यगृहस्यौनत्यं द्विभूमिर्भवत्विति तस्य सर्वमान्यं स्वरूपम्। एतन्नाट्यगृहस्य स्वरूपम्। नाट्यगृहस्य भूमिचयनं, स्तम्भानां स्थापनं भित्तिनिर्माणं सुशोभीकरणं भरतेन सविस्तरं वर्णितम्। विस्तारभयादनुपादेयत्वाच्चात्र न वर्णितम्। नाट्यं नाट्यमण्डपश्च भिन्नत्वेन चिन्तयितुं न शक्यते कुत्रचित् नाट्यगृहाद्बहिरपि प्रयोगाः भवन्ति स्म। अत एव भरतेनोक्तम् - अथ बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवर्जिते। विदिक्ष्वपि भवेदङ्गः कदाचिद्भर्तुराज्ञया।।17 राजाज्ञया बाह्यप्रयोगा अपि भवन्ति स्म इति ज्ञायते। परं 'कदाचित्' शब्देन नाट्यगृहनिर्माणमावश्यमित्यपि वक्तुं शक्यते। अतः संस्कृतनाटकानामाधारेण नाट्यगृहस्य स्वरूपमिदानीं पश्यामः। भासस्य नाट्य प्रकाराः उपलब्धनाट्यप्रकारेषु प्राचीनतमा इति सर्वैरङ्गीकृतम्। भासस्य प्रयोगाधिष्ठितान्नाट्य प्रकारान् दृष्टवा नाट्यकला तदानीतनकाले प्रगतावस्थायामासीदिति स्पष्टं निरूप्यते। नाट्यगृहस्य स्थानम्- नाट्यगृहं राजप्रसादे वा प्रासादस्य समीपे वर्तते इति प्रतिमानाटकगतोल्लेखेन ज्ञायते। प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के रामस्य राज्याभिषेकस्य सिद्धता प्रचलत्यस्ति। उत्सवप्रसङ्गेऽस्मिन् नाट्यकलां प्रस्तौतुं प्रतिहारी नटान्प्रति सन्देशं प्रेषयति सागरिके सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयानां विज्ञापयं कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति।

उत्सवानुकूलं नाट्यप्रयोगस्य सिद्धतात्रापेक्षिता। अन्यच्चेयं सङ्गीतशाला राजगृहस्य समीपे एव वर्तते। तथा च नाट्यप्रयोगानां नैरन्तर्यमपि ज्ञायते। प्रतिमानाटकस्यैव प्रथमाङ्के यदा सीता स्वसख्याः हस्ते वल्कलं दृष्ट्वा तद्विषये पृच्छति। तदा सा वदति 'शृणोतु भट्टिनी! नेपथ्यपालिन्यार्या रेवा निवृत्तरङ्ग प्रयोजनम शोक वृक्षस्यैकं किसलयमस्माभिर्याचितमासीत्। न तया दत्तम्। ततो अर्हत्यपराध इतीदं गृहीतम्।' अनेनोल्लेखेन बहुनि तथ्यानि ज्ञायन्ते। प्रथमं त्वियं सङ्गीतशाला राजप्रासादस्य समीपे वा राजप्रासादे वर्तते। अन्यच्च प्रेक्षागृहस्य काचिन्नेपथ्यपालिनी नाम अधिकारिणी स्त्री वर्तते। नाटके तस्याः नाम रेवेति । अस्यां सङ्गीतशालायां वेषादिकानि नाटकीयाभरणानि सर्वदा सिद्धनि भवन्ति। सीतायाः भविष्यत्कालिकं वनगमनमत्र भासेन नाट्यपूर्णरीत्या सूचितम्। अस्मिन् प्रेक्षागृहे स्त्रीबाहुल्यं दृश्यते। यतो हीयं रङ्गशाला अन्तःपुरे वर्तते । भरतेनाप्युक्तम् - मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः। अन्तःपुराधिकारे हि राजचर्यानुवर्तिनाम्। सर्वनृत्ताङ्गयोगज्ञं नाट्यागारे निवेशयेत्। याः स्त्रियः अन्तःपुरे नियुक्ताः नृत्ये नाट्ये च निपुणाः भवन्ति ताः अन्तः पुरस्थित नाट्यशालायाम् अधिकारिणीरूपेण नियोक्तव्याः। तादृश्येव एषा रेवा नाम अधिकारिणी।

'यदाज्ञापयासि यावदितश्चित्रयवानिकामन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि'

आसनस्थनटानां प्रवेशो भवतीति। अस्याः चित्राङ्कितयवनिकायाः वर्णनं न भरतमुनिना कृतं नापि च पूर्वतनभासादिभिः नाटककारैः कृतम्। भासस्तु यवनिकायाः उल्लेखं करोति। सैव चित्रयवनिका स्यात्। भवभूतिना प्रथममेव यवनिकायाः चित्रयवनिकेति नामनिर्देशः कृतः। आधुनिककाले केरलप्रदेशे कृष्णाट्टम कुडियाट्टं शैल्यां नाटकानां प्रयोगो भवति तत्र एतादृश चित्रयवनिकायाः उपयोगो भवति। मालतीमाधवस्य षष्ठाङ्के कामन्दकीवचनानुसारं मालत्याः वैवाहिकवेषधारणार्थं मकरन्दः वदति - 'यदाज्ञापयासि यावदितश्चित्रयवानिकामन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि।'। मत्तवारणी - रङ्गपीठस्य उभयपार्श्वे चतुःस्तम्भसमायुक्ता मत्तवारणी कर्तव्येति भरतस्य निर्देशः। अभिनयार्थं विशेषस्थानमिदम्। यदा रङगमञ्चे विभाजनं दर्शयितव्यं तदा मत्तवारण्या उपयोगः क्रियते। यथा स्वप्नवासवदत्तस्य चतुर्थाङ्के उदयनविदूषकयोः वार्तालापं माधवीलतामण्डपे उपविष्टे पद्मावतीवास वदत्ते श्रृणुतः। अस्य माधवीलतामण्डपस्य स्थानं मत्तवारण्यां भवितुमर्हति। भासेन तादृशः निर्देशः अत्र न दत्तः। परमेतेन रङ्गमञ्चविभाजनेन एकस्येव रङ्गमञ्चस्य अभिनयक्षेत्रं भिन्नमिति भाति। रङ्गमञ्चेऽभिनयस्य कृते विभिन्नानि स्थानानि सन्ति यथा रङ्गपीठं रङ्गशीर्षं मत्तवारणीद्वयञ्च। एतानि सर्वाणि स्थानानि दर्शकाणां कृते प्रत्यक्षदर्शनयोग्यानि। अत एव अभिनयस्य कृते योग्यानि।

उत्तररामचरितस्य सप्तमाङ्के गर्भाङ्कस्य प्रयोगः- भवभूतिना कृतः। गर्भाङ्कस्य लक्षणं अङ्कोदर प्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान्। अङ्कोपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि। अङ्कस्य प्रारम्भे लक्ष्मणः वदति 'भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमान्त्रिताः स्म।' गङ्गातीरमातोद्य स्थानमुपगम्य क्रियतां समाज संनिवेशः। प्रयोगस्यास्य कृते अस्थायी रुपेण प्रेक्षा गृहस्य व्यवस्था कारिता स्यात्। अत एव गङ्गातीरे इत्युक्तम्। प्रयोगोऽयं रङ्गशीर्षे भवितुमर्हति।

'ततः प्रविशति भग्नोरुयुगलो दुर्योधनः'

प्रेक्षागृहस्य कृते सङ्गीतशालेति प्रयोगः दृश्यते। सङ्गीतं विना नाट्यं न भवत्येव। तेनैव सङ्गीतशाला इति प्रयोगः कृतः स्यात्। कालिदासस्य नाटकेष्वपि सङ्गीतशाला दृश्यते। अस्या उल्लेखः कुत्रचित् सङ्गीतशालारूपेण कुत्रचित् प्रेक्षागृहरूपेणापि दृश्यते। अभिज्ञान शाकुन्तले पञ्चमाङ्कस्य प्रारम्भे सङ्गीतशालातः हंसपदिकायाः स्वरसाधना राजप्रासादे सिंहासने उपविष्टेन राज्ञा श्रुतेति विदूषकः वदति। हंसपदिकाया उपालम्भस्योत्तरमपि राज्ञा विदूषकेन सह प्रेषितम्। 'मालविकाऽग्निमित्रम्' इति हरदत्तगणदासयोः नाट्याचार्ययोः संघर्षे शिष्यस्पर्धया निर्णयं भवत्विति निश्चयः जातः यतो हि प्रयोगप्रधानं हि नाट्यम्। तदा विदूषकः वदति 'तेन द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे सङ्गीतरचनां कृत्वा तत्र भवतो दूतं प्रेषयताम्। अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति।' एतेन ज्ञायते यत् सङ्गीतशाला, नृत्यशाला वा प्रेक्षागृहं एकस्यैव नाट्यगृहस्य भिन्नानि नामानि । अस्मिन् स्थायिप्रेक्षागृहे सङ्गीतं, नाट्यं नृत्य च निरन्तररूपेण प्रचलति स्म। अत्र राज परिवार जनाः प्रशिक्ष्यन्ते यथा मालविका इरावती च। अत्रापि सङ्गीतशालायाः स्थानं राजप्रासादस्य समीपे एव वर्तते। यवनिका, पटी अथवा अपटी नाट्य गृहस्य अग्रभागे कुत्रापि यवनिकायाः पटस्य वा निर्देशः न दृश्यते। अत एव सर्वे निष्क्रान्ताः इति अङ्कसमाप्तिदर्शकसूचना सर्वेषु नाटकेषु दृश्यते। यवनिकाया उल्लेखः भासस्य नाटकेषु दृश्यते।

'यवनिकास्तरणं करोति।'

यथा प्रतिमा- नाटके दशरथस्य मृत्योरनन्तरमेका नाट्यसूचना वर्तते कञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति। भरतेन रङ्गमञ्च केचन निषिद्धविषयाः प्रोक्ताः तेषु युद्धं नगरोपरोधः मृत्युरित्येते प्रमुखविषयाः। अत्र भासेन दशरथस्य मृत्युर्दर्शितः। कञ्चुकी तथा करोति इत्यनेन वाक्येन रङ्गमञ्चे कुत्रचित् यवनिकायाः स्थानमासीदिति ज्ञायते। तत्स्थानं कुत्र वर्तते दशरथस्य मृत्युं गोपयितुमेव अस्याः यवनिकायाः प्रयोगः कृतः इति दृश्यते। उरुभङ्गेऽपि एतादृश्येव सूचना आगच्छति। तत्रापि मृत्युप्रसङ्ग एव दर्शितः। दुर्योधनस्य मृत्योरनन्तरं तस्य मृतदेहं रङ्गमण्डपादपसारयितुं यवनिकायाः प्रयोगः कृतः। 'यवनिकास्तरणं करोति।'

'अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोषाद्याः'

भरतेन नेपथ्यगृहस्य द्वारद्वयमुक्तम्। द्वारद्वयमेतद् पटेनावृत्तं भवति। इत एव नटानां रङ्गमञ्चे प्रवेशः भवति। बहुषु नाटकेषु पटाक्षेप, अपटीक्षेपेण इत्येतादृशाः सूचनाः भवन्ति। अत्र पात्राणां केवलं गमनागमनं नापेक्षितम्। पात्राणां भावदर्शनामपि एतेन पटेन प्रदर्श्यते। अस्मिन्सन्दर्भे भरतः वदति - 'अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोषाद्याः' अत्र नटानां हर्षशोकरोषान् दर्शयितुम् अपटीक्षेपो भवति। नाटयशास्त्रानुसारं प्रवेशसूचनां विना पात्रस्य प्रवेशः रङ्गमञ्चे न भवति। परं यत्र कुत्रापि भावनातिरेकेण सहसा पात्रप्रवेशः दर्शयितव्यः तत्र प्रवेशसूचनां विना नेपथ्यगृहस्य पटाक्षेपं कृत्वा नटः रङ्गमञ्चे प्रविशति यथा चारुदत्तनाटके भयाक्रान्तः संवाहकः अपटीक्षेपेण प्रविशति। अभिज्ञानशाकुन्तले षष्ठाङ्के नाट्यसूचना वर्तते 'पुष्पावचयं कुर्वती चेटीं दृष्ट्वा' प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितं कञ्चुकी प्रविशति।'नेपथ्यगृहस्य द्वारद्वयं पटावृत्तं भवति इत्यस्य स्पष्टोल्लेखः मालविकाग्निमित्रेऽपि दृश्यते। द्वितीयेऽङ्के राजा सपरिवारं नृत्यस्पर्धां द्रष्टुं रङ्गपीठे उपविष्टः। यदा गणदासः मालविकायाः प्रवेशस्य सूचनां ददाति। तदा राजा नेपथ्यगृहं प्रति दृष्ट्वा वदति - 'अधीरतया मालविकां द्रष्टुं जवनिकां संहर्तुमिच्छामि। नेपथ्य परिगतायाश्च क्षुर्दर्शनमुत्सुकं तस्याः। संहर्तु मधिरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम। अत्र जवनिकाया उल्लेखः महत्त्वपूर्णः। एतेन नेपथ्यगृहं पश्चिमे दिग्विभागे भवतीति ज्ञायते। अग्निमित्रः पुनः वदति- 'द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरकरिणीम्। अत्र तिरस्करिणी शब्दः जवनिकायाः कृते प्रयुक्तः। जवनिका शब्दः 'यवनशब्दादागत इति वदन्ति' केचन विद्वांसः। अनेन ग्रीकनाट्यपरम्परा लक्ष्यते इत्यपि ते वदन्ति। परं ग्रीकनाट्यगृहेषु यवनिका न प्रयुज्यते। संस्कृतनाट्य प्रकारेषु पात्राणां प्रवेशः सूचनां विना न भवतिति दृष्टमस्माभिः। कुत्रचित् प्रवेशिकी ध्रुवागानं भवती। तदनन्तरं पटाकर्षणं कृत्वा पात्रप्रवेशो भवति। यथा 'विक्रमोर्वशीयम्' नाटके चतुर्थाङ्के पुरूरवसः प्रवेशार्थं प्रावेशिकी ध्रुवा भवति। तत्र नाट्यसूचना वर्तते - 'नेपथ्ये पुरूरवसः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका। ध्रुवागानादनन्तरं पुनः नाट्यसूचना वर्तते। 'ततः प्रविशति उन्मतवेषी राजा।' संस्कृतटीकायां तस्य स्पष्टीकरणं दत्तमस्ति - नेपथ्ये- जवनिकायाः पृष्ठभागे। प्रावेशिक्या प्रवेशसूचनिकया आक्षिप्तिका नाम्नी गीतिका गीयते।

'ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च'

भरतः तत्र वदति - ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते। कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः। तिरस्करिणी शब्दस्य प्रयोगः कालिदासेनान्यत्रापि कृतः। यथा शाकुन्तलस्य षष्ठाङ्के सानुमती मेनकायाः आदेशानुसारं 'राजर्षेरुदन्त प्रत्यक्षीकरोमीत्युक्त्वा तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववार्तिनी भूत्वोपलप्स्ये' इति वदति। अत्र तिरस्करिणी विद्येदित्यर्थः। परं रङ्गमञ्चे स्वरूपाच्छादनार्थं वस्त्रेणावृत्तेति दृश्यते। विक्रमोर्वशीयमित्यस्मिन्नाटकस्य तृतीयाङ्के चित्रलेखा उर्वशी च राजानं द्रष्टुमागच्छतः। तदा उर्वशी 'अनुक्षिप्ततिरस्करिणीका' प्रविशति। अत्राप्याच्छादकं वस्त्रामित्येवार्थः। दिव्यपात्राणां छन्नवेषः भरतेनोक्तः नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चारः। मानुषैः कारणादेषां यथा भवति अभिदर्शनम्। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के नाट्यसूचना वर्तते 'ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च।' स्वप्नवासवदत्ते 'ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी।' उरुभङ्गे 'ततः प्रविशति भग्नोरुयुगलो दुर्योधनः।' एताः नाट्यसूचनाः दृष्ट्वा कथं भवति एतादृशप्रवेशा इति मनसि शङ्का जायते। अत्रापि यवनिकायाः प्रयोग आवश्यक एव। अत्र पुरुषद्वयधृतपटेनावृत्तप्रवेशः शक्यः। प्रवेशानन्तरं पटापसरणं भवति। अन्यथा एतादृशप्रवेशा रङ्गशीर्षे यवनिकायाः पार्श्वे भवितुमर्हन्ति। एतादृशाः प्रवेशसूचनाः सर्वेषु नाटकेषु दृश्यन्ते। परं पटान्तर्गतप्रवेशः यवनिकायाः पार्श्वे उपविष्टा वेति नाट्यसूचना न दृश्यते कुत्रापि। अतः स्पष्टं न ज्ञायते यद् प्रवेशार्थं यवनिकायाः प्रयोगः क्रियते वा न वेति। भवभूतिना मालतीमाधवे चित्रयवनिकायाः उल्लेख कृतः। एतेन ज्ञायते यत् चित्राङ्कितचलत्पटयुक्तेयं यवनिका। अस्याः पार्श्वे वेषपरिवर्तनमुपविष्टनटानां वा

प्रेरणाश्रोत

जगदगुरू शंकराचार्य ज्योतिष्पीठ काशी पीठाधीश्वर ब्र.ली. स्वामी विद्यानंद सरस्वती जी महराज (मौनी जी), शाश्वतानन्द सरस्वती जी महाराज।

संरक्षक मण्डल

योग गुरू स्वामी आनन्द गिरि जी
(बांध स्थित बड़े हनुमान जी)

डॉ भगवत् शरण शुक्ल
प्रोफेसर-व्याकरण विभाग-संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान संकाय
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी

प्रमोद बंसल
निदेशक-महारानी चाय, प्रयागराज

सलाहकार

श्रीमती अनामिका चौधरी
(सदस्य राज्य महिला आयोग)
डा. पुष्पा पाल (एमजीएम हास्पिटल)
- सुनील सराफ
(अवतार केमिस्ट)
-पं. देवेन्द्र प्रसाद त्रिपाठी
-एसो. प्रो. डॉ. मुरली मनोहर द्विवेदी
-डॉ. शम्भुनाथ त्रिपाठी (अंशुल)
-डा. मोरार जी त्रिपाठी
-आचार्य कुशलदेव
(प्रवक्ता गुरुकुल महाविद्यालय ततारपुर हापुड़।)
-महेश जी कपूर
डा. कृष्णानन्द पाण्डेय
फादर - थॉमस कुमार
उपसम्पादक - विनम्र शुक्ल
विशेषवार्ताहरः
डॉ प्रदीप्त कुमार नंदः

प्रयागराज (इलाहाबाद)

RNI No. : UPSAN/2018/76680

स्वामी मुद्रकः प्रकाशकश्च आनन्द नारायण शुक्ल द्वारा रमा प्रिन्टिग प्रेस, 53/25/1,ए बेली रोड, नया कटरा, प्रयागराज से मुद्रित एवं 1286बी/541बी नेहरू नगर मीरापुर, प्रयागराज से प्रकाशित।

मो.-9415633297

संपादक-राकेश शर्मा